

Fortune and Prosperity in the Mirror of Nahj al-Balagha: The Influence of Destiny and Will in the Path of Life

Akram Sadat Hoseini*

Ali Mohammad Mirjalili**

Abstract

The concepts of fortune (jadd), luck (ḥazz), and prosperity (iqbāl) frequently appear in Nahj al-Balagha, occasionally suggesting a predestinarian worldview. For instance, Imam Ali (AS) advises associating with those “upon whom sustenance has turned” and notes that “your flaw remains hidden as long as your fortune smiles upon you.” Such expressions have led some commentators to interpret fortune as an arbitrary, causeless force that favors certain individuals indiscriminately. Conversely, another group of scholars insists that no phenomenon occurs without underlying causes—apparent randomness being merely a reflection of human ignorance of complex causal chains. This study critically examines Imam Ali’s (AS) statements in Nahj al-Balagha through a descriptive-analytical method, drawing upon classical and contemporary commentaries. The findings indicate that while pre-Islamic thought often viewed fortune as capricious and uncaused, the Qur’an and the teachings of Imam Ali (AS) reject pure chance in favor of a coherent causal framework that upholds both Divine will and human agency. Imam Ali consistently emphasizes effort, knowledge, piety, sincerity, and righteous action as practical means to attain sustenance and prosperity—thereby framing “fortune” not as blind luck but as the outcome of divinely guided causes and conscious human choice. The

* Assistant Professor, Quranic and Hadith Sciences. Theology. Nahj al-Balagha. University of Meybod, Meybod, Iran (Corresponding Author), A.S.Hoseini@meybod.ac.ir

** Professor, Department of Koranic and Hadith Studies, Faculty of Theology, Meybod University, Meybod, Iran, almirjalili@meybod.ac.ir

Date received: 02/05/2025, Date of acceptance: 06/08/2025

research confirms that in the Imami worldview, destiny operates through intelligible causes, and no event—however unexpected—is truly accidental.

Keywords: Imam Ali (AS), Nahj al-Balagha, fortune, luck, prosperity, sustenance, destiny.

Introduction

This study investigates the concepts of fortune (jadd), luck (ḥazz), and prosperity (iqbāl) in Nahj al-Balagha, addressing the apparent tension between divine destiny and human agency. While certain expressions attributed to Imam Ali (AS) seem to invoke predestinarian or fortuitous elements—such as “fortune conceals one’s flaws”—a deeper examination reveals a coherent causal framework aligned with Qur’anic teachings.

Theoretical framework The research engages with the principle of universal causality (al-‘illiyya al-‘amma), critically distinguishing between ‘illa dhātiyya (intrinsic cause) and ‘illa ‘araḍiyya (accidental concomitant). It contrasts pre-Islamic fatalistic interpretations—where fortune is viewed as capricious and uncaused—with the Imami theological stance, which rejects blind chance and affirms that apparent randomness stems from hidden layers of intelligible causes, including ethical, spiritual, and social factors.

Materials & Methods

Employing a descriptive-analytical method, the study conducts a close reading of relevant passages in Nahj al-Balagha, supported by classical and contemporary commentaries (e.g., Ibn Maytham al-Baḥrānī, al-Majlisī, Mirjalili, and Makārim Shīrāzī). Primary texts are cross-referenced with Qur’anic verses on sustenance (rizq), destiny, and divine will, while secondary sources provide philosophical and historical context.

Discussion & Results

The analysis demonstrates that Imam Ali (AS) consistently links prosperity to conscious human effort and moral disposition: knowledge, piety, honesty, charity, and righteous companionship function as efficient causes of divine grace and material abundance. Notably, the advice to “partner with one upon whom sustenance has turned” refers not to mystical luck, but to collaboration with the knowledgeable, experienced, and ethically upright—those whose causal preparedness invites divine

201 Abstract

facilitation. The concealment of flaws “while fortune smiles” is interpreted as the social and spiritual benefit resulting from righteous conduct—not arbitrary favor. The study refutes superstitious notions of jadd as an occult force and instead affirms it as the outcome of lawful causal processes under divine governance.

Conclusion

Imam Ali’s worldview presents a balanced synthesis of divine will and human freedom: destiny operates through causes, not despite them. True prosperity arises neither from passive reliance on chance nor from pure self-sufficiency, but from synergistic alignment of effort, ethics, and trust in God. This perspective offers a robust theological alternative to both fatalism and unbridled individualism.

Bibliography

Holy Quran

Nahj al-Balagha. Fayz al-Islam, Ali Naqi. (1368 A.H. [Solar]). Translation and Commentary by Fayz al-Islam. Tehran: Foqih Publications.

Abu Dawud, Sulayman ibn al-Ash'ath. (1999). Sunan Abi Dawud. Beirut: Dar al-Hadith.

Al-Mu'ayyad Billah, Yahya ibn Hamzah. (2003). Al-Dibaj al-Wadih (The Luminous Brocade). Yemen: Imam Zayd ibn 'Ali Cultural Foundation.

Āmidī, Abul-Fath. (1990). Ghorar al-Hikam wa Durar al-Kalim (Pearls of Wisdom and Gems of Speech). Qom: Dar al-Kotob al-Islami.

Ansari Qomi, Mohammad-Ali. (N.D.). Nahj al-Balagha (Poetic Translation by Ansari Qomi). Iran: No publisher. {in persian}

Anvari, Mohammad-Javad. (1997). The Great Islamic Encyclopedia. Edited by Mousavi Bojnourdi. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. {in persian}

Bayhaqi, Ahmad ibn al-Husayn. (2003). Al-I'tiqad (The Creed). Beirut: Dar al-Yamamah.

Bayhaqi, Ahmad ibn al-Husayn. (2003). Al-Sunan al-Kubra (The Major Compilation of Traditions). Beirut: Dar al-Kotob al-'Ilmiyyah.

Dakheel, 'Ali Muhammad 'Ali. (N.D.). Explanation of Nahj al-Balagha (by Dakheel). Qom: Dar al-Murtada.

Dashti, Mohammad. (1997). A Dictionary of the Teachings of Nahj al-Balagha. Qom: Amir al-Mo'menin Cultural and Research Institute. {in persian}

Dastur, Françoise. (1996). Death: An Essay on Finitude. London: A&C Black. p. 11.

Dehkhoda, Ali-Akbar. (2011). Loghatnameh (The Dictionary). Tehran: Printing and Publishing Institute. {in persian}

Du-Bokor, Monique. (1994). Living Symbols of the World. (Translator: Jalal Sattari). No publisher.

- Farahidi, al-Khalil ibn Ahmad. (1988). *Kitab al-'Ayn* (The Book of 'Ayn). Qom: Dar al-Hijrah.
- Fayz al-Islam, Ali-Naqi. (1989). *Translation and Commentary of Nahj al-Balagha*. Tehran: Fagheh Organization for Printing and Publications. {in persian}
- Ferdowsi, Abolghasem. (2018). *The Shahnameh* (The Book of Kings). Moscow: No publisher. {in persian}
- Hafez Shirazi, Shams-eddin Mohammad. (1983). *The Divan of Hafez Shirazi*. Tehran: Edited by Parviz Natel Khanlari. {in persian}
- Hashemi Khoyi, Habibullah ibn Muhammad. (2021). *Minhaj al-Bara'ah* (The Path of Eloquence - by Khoyi). Tehran: Al-Islamiyyah Library.
- Ibn 'Abd al-Barr, Yusuf ibn 'Abdallah. (2001). *Jami' Bayan al-'Ilm wa Fadlih* (Comprehensive Exposition of Knowledge and its Virtue). Beirut: Dar al-Kotob al-'Ilmiyyah.
- Ibn Abi al-Hadid, 'Abd al-Hamid ibn Hibatallah. (1984). *Explanation of Nahj al-Balagha* (by Ibn Abi al-Hadid). Qom: Library of Grand Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi.
- Ibn Babawayh (Al-Saduq), Muhammad ibn 'Ali. (1984). *Man La Yahduruhu al-Faqih* (For Him Who is Not in the Presence of a Jurist). Qom: Islamic Publishing Foundation.
- Ibn Ḥayyūn, Nu'mān ibn Muḥammad. (2004). *Da'a'im al-Islam* (The Pillars of Islam). No place: Ahl al-Bayt (A.S.) Foundation for Reviving Heritage.
- Ibn Hunayn, Ishaq ibn Hunayn. (1964). *Al-Tabi'iyah* (Physics - Translation of Aristotle's Physics). Edited by 'Abdurrahman Badawi. Cairo: Dar al-Kutub.
- Ibn Majah, Muhammad ibn Yazid. (1997). *Sunan Ibn Majah*. Beirut: Dar al-Jil.
- Ibn Maytham al-Bahrani, Maytham ibn 'Ali. (1996). *Explanation of Nahj al-Balagha* (by Ibn Maytham). Qom: Islamic Research Foundation.
- Ibn Miskawayh, Ahmad ibn Muhammad. (1951). *Al-Hawamil wa al-Shawamil* (Preoccupations and Comprehensions). Edited by Ahmad Amin. Cairo: Dar al-Kutub.
- Ibn Sina, Husayn ibn 'Abdallah. (1983). *Al-Isharat wa al-Tanbihat* (Remarks and Admonitions). Tehran: Scientific and Cultural Publications. {in persian}
- Iran-Dust, Abbas. (1965). *The Sun of Guidance*. Tehran: Eslamiyeh. {in persian}
- Kalantari, Ali-Akbar. (2020). "Evaluation of the Hadith 'The happy one is happy in his mother's womb, and the miserable one is miserable in his mother's womb' and Examining its Connection to the Idea of Determinism." *Modern Religious Thought*, (61), pp. 45-64. {in persian}
- Khatib al-Baghdadi, Ahmad ibn 'Ali. (1997). *Tarikh Baghdad* (History of Baghdad). Beirut: Dar al-Kotob al-'Ilmiyyah.
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (2005). *Al-Kafi* (The Sufficient Book). Qom: Dar al-Hadith.
- Laythi al-Wasiti, 'Ali ibn Muhammad. (1997). *'Uyun al-Hikam wa al-Mawa'iz* (Fountains of Wise Sayings and Sermons). Qom: Dar al-Hadith.
- Majlisi, Muhammad-Baqir. (1981). *Bihar al-Anwar* (Seas of Lights) - 3rd Edition. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.

203 Abstract

- Makarim Shirazi, Nasser. (1996). *The Message of Imam Amir al-Mo'menin (A.S.)*. Qom: Dar al-Kotob al-Islamiyyah. {in persian}
- Motahhari, Morteza. (1981). *Twenty Discourses*. Tehran: Sadra. {in persian}
- Motahhari, Morteza. (2023). *Man and Destiny*. Tehran: Sadra. {in persian}
- Mousavi, 'Abbas 'Ali. (N.D.). *Explanation of Nahj al-Balagha (by Mousavi)*. Qom: Dar al-Rasul al-Akram (PBUH).
- Mughniyah, Muhammad-Jawad. (N.D.). *In the Shade of Nahj al-Balagha (Fi Zilal Nahj al-Balagha)*. Beirut: Dar al-'Ilm lil-Malayin.
- Mulla Sadra, Muhammad Sadr-eddin. (2004). *The Four Journeys (Al-Asfar al-Arba'ah)*. Tehran: Islamic Wisdom Publications. {in persian}
- Nasser Khosrow, Abu-Mo'in. (1989). *The Divan of Nasser Khosrow*. Tehran: Edited by Minovi and Moḥaqqueq. {in persian}
- Navab Lahiji, Muhammad-Baqir ibn Mahmud. (N.D.). *Explanation of Nahj al-Balagha (by Navab Lahiji)*. Tehran: Akhawan-e Ketabchi. {in persian}
- Nezami Ganjavi. (2003). *The Complete Works of Nezami Ganjavi*. Tehran: Elm Publications. {in persian}
- Peak of Eloquence (Nahj al-Balagha). (Fayz al-Islam version). Ali-Naqi Fayz al-Islam. (1989). *Translation and Commentary by Fayz al-Islam*. Tehran: Fagheh Publications. {in persian}
- Pourshani, Iraj & Zamorodi, Hamira. (2014). *Encyclopedia of the Islamic World, Vol. 2, Entry "Fortune/Luck of Tehran"*. {in persian}
- Qumi, 'Ali ibn Ibrahim. (1984). *Tafsir al-Quran (Interpretation of the Quran)*. Qom: Dar al-Kitab.
- Raghib al-Isfahani, al-Husayn ibn Muhammad. (1992). *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran (Vocabulary of Quranic Rare Words)*. Beirut: Dar al-'Ilm.
- Sharqi, 'Ali Muhammad. (1987). *Qamus Nahj al-Balagha (Lexicon of Nahj al-Balagha)*. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyyah.
- Shushtari, Muhammad-Taqi. (1997). *Bahaij al-Sibaghah (The Splendors of Eloquence)*. Tehran: Amir Kabir.
- Tarihi, Fakhr-eddin ibn Muhammad. (1983). *Majma' al-Bahrain (Confluence of the Two Seas)*. (Researcher: Ahmad al-Husayni). Tehran: Mortazavi Publications.
- Zarrinkoob, Abdolhossein. (2021). *In the Realm of Conscience*. Tehran: Soroush. {in persian}

بخت و اقبال در آینه نهج البلاغه؛ تأثیر سرنوشت و اراده در مسیر زندگی

اکرم السادات حسینی*

علی محمد میرجلیلی**

چکیده

در نهج‌البلاغه سخنانی از امام علی(ع) بیان شده است که باور به «بخت، اقبال و شانس» را به ذهن تداعی می‌کند. حضرت در سخنی مشارکت با افراد خوش‌اقبال «قَدْ أُقْبِلَ عَلَيْهِ الرَّزْقُ» را توصیه کرده و در جایی دیگر می‌فرماید: اگر اقبال داشته باشی عیوبت را کسی نمی‌بیند «عَيْبِكَ مَسْتُورٌ مَا أَسْعَدَكَ جَدُّكَ». شارحانی در شرح این جملات، بخت و اقبال را رویدادی تلقی کردند که بدون هیچ علتی بعضی از افراد را مشمول عنایات خود می‌کند و مشارکت با چنین افرادی، موجب سرایت بخت شده و بهره‌زادی عاید انسان می‌گرداند؛ گروهی دیگر بر این نظرند؛ هیچ چیز در عالم بدون دلیل نیست و نمی‌توان پیش‌زمینه‌ها را در خوش‌بختی افراد نادیده گرفت. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی به تحلیل سخنان امام علی(ع) با توجه به شروح نهج‌البلاغه پرداخته است. برآیند پژوهش آنکه؛ در باورهای پیشا اسلامی، بخت و اقبال بدون هیچ دلیلی بر سر بعضی افراد سایه گسترانده و آنها را از هرجهت می‌نوازد؛ اما در قرآن و سخنان امام علی(ع)، هرچند ممکن است یک علت، چیزی غیر از معلول مورد انتظار خود پدید آورد که ذهن انسان دلیل بالذات را از علت بالعرض تمیز ندهد و این رویدادها را به حساب بخت و اقبال تلقی نماید؛ اما هیچ رویدادی اتفاقی و تصادفی نیست. توصیه به تلاش و کوشش، سفارش به دستورالعمل‌هایی

* استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، (علوم و معارف نهج‌البلاغه)، دانشگاه میبد، میبد، ایران (نویسنده

مستول)، A.S.Hoseini@meybod.ac.ir

** استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران، almirjalili@meybod.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵

در جهت فزونی روزی و رسیدن به سعادت و خوش‌بختی در کلام امیرالمؤمنین، دلیلی بر این مدعاست.

کلیدواژه‌ها: امام علی(ع)، نهج‌البلاغه، جدّ، حظّ، اقبال، رزق.

۱. مقدمه

گاهی در میان مردم عبارت‌ها و واژه‌هایی رد و بدل می‌شود که ریشه در باورهای آنان دارد. برای نمونه، به کسی که وضع مالی خوبی دارد و معمولاً در کارهای اقتصادی سود می‌کند، خوش‌شانس می‌گویند. بارها سخنانی چون: «یا بخت یا اقبال»، «بخت به او رو کرده»، «خیلی روزی فراخ است»، «بخت بلندی دارد» و ... را در قالب جملات و عبارات مختلفی شنیده‌ایم. در باور اغلب مردم این موارد به مقدرات الهی اطلاق می‌گردد. معمولاً افراد خوش‌روزی (به گمان افراد) بیشتر مورد توجه دیگران قرار می‌گیرند و تمایل به همراهی، مصاحبت و مشارکت با آنان در نزد مردم خوشایندتر است.

در نهج‌البلاغه سخنانی از حضرت علی(ع) ذکر شده است که باور به «بخت، اقبال و شانس» را به ذهن تداعی می‌کند. امیرالمؤمنین در نصایح خود می‌فرماید: «شَارِكُوا الَّذِي قَدْ أُقْبِلَ عَلَيْهِ الرَّزْقُ فَإِنَّهُ أَخْلَقَ لِلْغِنَى وَ أَجْدَرَ بِإِقْبَالِ الْحِظِّ عَلَيْهِ» (نهج‌البلاغه، کلمات‌قصار: ۲۲۲) با کسی که روزی به او روی آورده مشارکت کنید؛ زیرا که مشارکت با افراد خوش‌اقبال برای تحصیل ثروت شایسته‌تر و برای به دست آوردن بهره، سزاوارتر است و در جای دیگری می‌فرماید: «عَيْبِكَ مَسْتُورٌ مَا أَسْعَدَكَ جَدُّكَ» (نهج‌البلاغه، کلمات‌قصار: ۴۸)؛ عیب تو نهان است چندان که ستاره بختت تابان باشد. سخنی دیگر با همین مضمون است: «إِذَا أَقْبَلَتِ الدُّنْيَا عَلَى أَحَدٍ أَعَارَتْهُ مَحَاسِنَ غَيْرِهِ وَإِذَا أَدْبَرَتْ عَنْهُ سَلَبَتْهُ مَحَاسِنَ نَفْسِهِ» (نهج‌البلاغه، کلمات‌قصار: ۸)؛ چون دنیا به کسی روی آرد، نیکویی‌های دیگران را بدو به عاریت سپارد و چون بدو پشت نماید، خوبی‌های او را بریاید.

توضیح بیشتر اینکه؛ بخت در باور عموم برای تبیین رویدادهایی است که وقوع آنها با نظام شناخته‌شده علل و معلول‌ها ناهمگون به نظر می‌رسد. اساس این اندیشه بر این تصور استوار است که برخی از پدیده‌ها از نظم حاکم بر طبیعت پیروی نمی‌کنند و به این ترتیب، نمی‌توان آنها را بر پایه قوانین علیت تبیین کرد. فلاسفه مسلمان در مبحث بخت/شانس و اتفاق به تبیین اینگونه رویدادها در چهارچوب اصل علیت پرداخته‌اند (انواری، ۱۳۶۷، ج ۱۱، ص ۴۷۰) و وجود شانس را رد کرده‌اند. شارحان و مترجمان نهج‌البلاغه در شرح و

بخت و اقبال در آینه نهج البلاغه؛ ... (اکرم السادات حسینی و علی محمد میرجلیلی) ۲۰۷

ترجمه عبارات پیشین از امام علی(ع)، نظرات مختلفی بیان کرده‌اند. بعضی از مفسران، این سخنان حکیمانه را بر حقیقت داشتن بخت و اقبال حمل کرده و گفته‌اند: چیز مرموزی به نام بخت و اقبال وجود دارد که در ضمیر بعضی انسان‌ها هست و در برخی نیست. افرادی که دارای بخت خوب و شانس و طالع‌اند به هر کاری روی آورند موفق هستند، درهای نعمت به رویشان گشوده و موانع برطرف می‌شود (نک: انصاری، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۶؛ فیض الاسلام، ۱۳۶۸، ج ۶، ص ۱۱۸۸؛ نواب لاهیجی، بی‌تا، ص ۳۱۲؛ هاشمی خویی، ۱۴۰۰، ج ۲۱، ص ۲۹۹). در این میان، نظر شارح معتزلی جالب است که می‌گوید: حتی بخت می‌تواند به دیگران سرایت کند مانند یک بیماری مُسری که اطرافیان بیمار را درگیر می‌کند (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴، ج ۱۹، ص ۵۷) یا هنگامی که دنیا به انسان اقبال کند هرچیز محالی، شدنی است (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴، ج ۱۸، ص ۱۸۱).

گروه دیگر از شارحان، بخت و اقبال را اموری خرافی دانسته و بر این نظرند که هیچ معلولی بدون علت نیست و خوشبختی و روزی زیاد در پرتو تجربه، تلاش، حسن نیت و... حاصل می‌شود (نک: ابن میثم، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۶۰۸؛ موسوی، بی‌تا، ج ۵، ص ۳۸۵؛ دخیل، بی‌تا، ج ۳، ص ۲۵؛ مغنیه، بی‌تا، ج ۶، ص ۳۱۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۱۳، ص ۷۵۸).

این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر شروح نهج البلاغه در پی پاسخگویی به سؤال‌های زیر است: منظور امام علی(ع) از عبارت «الَّذِي قَدْ أَقْبَلَ عَلَيْهِ الرَّزْقُ»، «عَيْبِكَ مَسْتُوْرٌ مَا أَسْعَدَكَ جَدُّكَ» چیست؟ شارحان نهج البلاغه این سخنان را چگونه شرح کرده‌اند؟

از آنجایی که امروزه باور به بخت و اقبال در جوامع کنونی و فرهنگ بسیاری از مردم وجود دارد، پرداختن به این موضوع، درخور توجه و حائز اهمیت است.

در بررسی پیشینه، پژوهشی که به تحلیل و تبیین موضوع روزی فراخی یا بخت و اقبال در سخنان امام علی(ع) و نهج البلاغه پرداخته باشد یافت نشد.

۲. واژه‌کاوی (رزق - حظ - جد)

برای تحلیل سخن امام علی(ع) که فرمود: «شَارِكُوا الَّذِي قَدْ أَقْبَلَ عَلَيْهِ الرَّزْقُ فَإِنَّهُ أَخْلَقَ لِّلْغِنَى وَ أَجْدَرَ بِإِقْبَالِ الْحِظِّ عَلَيْهِ»؛ «عَيْبِكَ مَسْتُوْرٌ مَا أَسْعَدَكَ جَدُّكَ»، لازم است بررسی

واژگانی صورت گیرد تا مشخص شود که انسان خوش‌روزی در نظر امام(ع) چه کسی است.

هر چند برخی از لغت‌شناسان واژه «رزق» را به روزی مادی معنا کرده‌اند (شرقی، ۱۳۶۶، ج ۳، ص ۸۲)؛ اما گاهی به عطاء دائمی خواه دنیوی باشد یا اخروی رزق گفته شده است. همچنین به نصیب و بهره و به غذایی که وارد شکم می‌شود و نیز به علم و دانش روزی گفته شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۳۵۱). برخی رزق را عطا و آنچه از آن نفع برده می‌شود نیز معنی کرده‌اند... در قرآن، افزون بر معنای مشهور، به نبوت و علم هم رزق گفته شده است مثلاً: (یا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُمْ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّي وَرَزَقْنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا...) (هود/۸۸) و در آیه‌ای دیگر باران به عنوان رزقی معرفی شده که از آسمان فرود می‌آید: (هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا) (غافر/۱۳). «رزق» درباره پاداش اخروی که خداوند بر شهدا عنایت و افاضه می‌کند نیز اطلاق می‌شود: (وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قَاتَلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ) (آل عمران/۱۶۹) (نک: راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۳۵۱).

در معناشناسی واژه «حِطًّا» نیز گفته شده که به معنای، بهره و نصیب معین و مشخص است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۲۴۳). نویسنده مجمع‌البحرین با ذکر آیات: (إِنَّهُ لَدُوٌّ حِطٌّ عَظِيمٌ) (قصص/۷۹) و (نَسُوا حِطًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ) (مائدة/۳۱) حِطًّا را به معنای بهره و نصیب فراوان و بسیار دانسته است، او با تأکید بر احادیث و روایاتی چون: «مَنْ أَرَادَ بِالْعِلْمِ الدُّنْيَا فَهُوَ حِطٌّ» و «مَنْ أُنْشِدَ شِعْرًا يَوْمَ الْجُمُعَةِ فَهُوَ حِطٌّ» و «مَنْ أَتَى الْمَسْجِدَ لِشَيْءٍ فَهُوَ حِطٌّ» گفته است که خداوند بهره و نصیب بسیار را در دنیا از طریق علم، ثواب اعمال در روزهای خاص و رفتن به مکان‌هایی چون مسجد و انجام عبادات قرار داده است. حِطًّا می‌تواند بهره دنیوی یا اخروی باشد (طریحی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۲۸۳).

«جَدًّا»؛ در لغت معانی زیادی دارد از جمله: بَخْتٌ وَ حِطْوَةٌ، حِطٌّ وَ رِزْقٌ (ابن منظور، ج ۳، ص ۱۰۷)، عظمت و بزرگی که آیه (أِنَّهُ تَعَالَىٰ جَدُّ رَبِّنَا) (جن/۳) به آن ناظر است. اصل جدِّ به معنی قطع یا هرچیز جدا شده از قبل و جدید است، عظمت را از آن جدِّ گویند چون مقامش از همه والاتر است، پدر بزرگ را جدِّ گویند چون در بلندی مرتبه پدری از پسر جدیدتر است. به حِطًّا و بهره نیز به جهت تازه و جدیدتر بودن در علو شأن جدِّ گفته‌اند (شرقی، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۲۰).

بخت و اقبال در آینه نهج البلاغه؛ ... (اکرم السادات حسینی و علی محمد میرجلیلی) ۲۰۹

نتیجه اینکه رزق به معنای روزی دنیوی و اخروی و حظّ به معنای بهره وافر و جدّ نیز هم معنا با این دو واژه بخت و حظّ آمده است. بنا بر مباحث مطرح شده؛ واژه خوش‌روزی یا بخت و اقبال می‌تواند به دو معنا به کار رود:

- به وقوع پیوستن پدیده‌ای بدون علت؛

- سرنوشت و مقدراتی که بدون سبب نیست؛

واژه فارسی بخت در موازی واژگانی «رزق، حظّ و جدّ» بکار می‌رود مثلاً؛ آنکه فراخ‌روزی است اقبال بلندی دارد. بخت را دولت، اقبال، اختر، طالع سعد، کوکب، اتفاق، شانس، آثاری که در خیر یا شر برای کسی حاصل آید، فره، فر ایزدی شاهان ایران، تعریف کرده‌اند. برای نمونه گفته می‌شود: فلانی آنقدر روزی فراخ است که از هر دری برایش می‌رسد. خدا سایه بخت را از سرت کم نکند. بخت با کسی یار بودن بدین معناست که همه کارها مطابق میل و آرزوی اوست. گفته می‌شود: بخت در خانه کسی را زد یعنی خوشبختی و روزی به او روی آورد. بخت سبز به معنای طالع خوب و بخت یاری کردن به معنای روی آوردن شانس و اقبال و موقعیت مناسبی به وجود آمدن است. بخت برگشته نیز به معنای تنگ‌روزی، بخت و طالع از وی روی تابیده و فرد بدبخت است (دهخدا، ۱۳۹۰، ذیل مبحث «بخت»).

۳. بخت و اقبال در باورهای پیشااسلامی

در بررسی گزاره‌های تاریخی و خواندن داستان اقوام گذشته و اشعار کهن، بخت و اقبال به معنای نوعی تفکر جبرگرایی است که بر مردم حاکم بوده است و اغلب به تأثیر نیروهای برتر در سرنوشت انسان دلالت دارد. پدیده‌ای بدون علت که برخی از افراد را در حیطه عنایت خود قرار می‌دهد. ارسطو نخستین کسی است که به صورت روشمند از اتفاق و تصادف هرچند موجز و کوتاه سخن به میان آورده است. مترجمان عربی آثار ارسطو، «اتفاق» را در برابر تعبیر خودبه‌خودی بکار برده‌اند و جالب است که آن را به عبارت عربی «مِن تَلْقَاءِ نَفْسِهِ» نیز ترجمه کرده‌اند. واژه فارسی «بخت» که در ترجمه فیزیک ارسطو و دیگر متون فلسفه اسلامی بکار رفته است معادل دقیقی برای واژه یونانی^۱ (automaton) است (نک: ابن مسکویه، ۱۹۵۱، صص ۱۰۳-۱۰۴؛ ابن‌حنین، ۱۹۶۴، ص ۱۲۷). تمایزی که در

نگاه نخست میان پدیده‌های قانونمند و پیش‌بینی‌پذیر با امور خلاف عادت و غیرقابل پیش‌بینی دیده می‌شود گاه به این باور منجر شده است که بخت و اقبال بیرون از شمول اقسام علیت بوده و خود مبدأی ناشناخته برای فعلیت و اتفاق‌هاست. ارسطو با اینکه امور اتفاقی را همانند پدیده‌های دیگر پیرو قوانین علیت می‌شمارد؛ اما برای بخت و اتفاق نوعی اصالت هم قائل شده است که تطبیق بیان او در فیزیک و متافیزیک را اندکی دشوار ساخته است (انواری، ۱۳۶۷، ج ۱۱، ص ۴۷۱). برای نمونه، ارسطو و مشائیان در مباحثی به نظر دموکریتوس که معتقد است پیدایش جهان از اثر گردآمدن تصادفی ذرات تجزیه‌ناپذیر ایجاد شده و گردش و حرکتی که جهان و افلاک را از حالت آشفتگی نخستین درآورده و منظم ساخته، اتفاقی و تصادفی بوده است، انتقاد می‌کنند. درحالی‌که ارسطو درباره فعلیت‌های درون جهان یعنی پیدایش انواع موجودات و وقوع رویدادهایی هرچند کوچک به ضرورت علی معتقد بوده است. ابن سینا به نقل از ارسطو گفته: «برخی برای بخت منزلتی مهم قائل بودند و آن را صرف الهی و مستور و فراتر از درک عقول می‌دانستند تا جایی که بخت را در مقام صنم قابل پرستش می‌نشانند» (ابن سینا، ۱۴۰۳ق، ص ۶۱).

امپدوکلس نیز از کسانی است که در تبیین حرکت و اجتماع عناصر، عامل اتفاق و خودبه‌خودی را در کار مطرح کرده است. در نظر او هیأت‌ها و کیفیت اشیاء، برآمده از اجتماع اتفاقی عناصر هستند، اما از میان این هیأت‌ها، آنهایی باقی می‌مانند که امکان بقا داشته باشند و آنچه از سازگاری کیفیت‌های اشیاء با نیازها و کاربردهای آنان می‌بینیم مطابق عنایتی پیشین نیست، بلکه بر حسب اتفاق حاصل شده است (ملاصدرا، ۱۳۸۳ق، ج ۱، ص ۲۱۰ و ج ۳، ص ۲۵۴).

از طرفی عده زیادی بر این باورند که این تفکر نشأت گرفته از فرهنگ ایرانی است. گفته شده بخت، در جامعه ایرانی از دوره ساسانی با انحراف در دین زرتشتی پدیدار شد. این اعتقاد متأثر از آیین ژروانی مذهب زردشتی است، چون مزدیسنان^۲ پنج بهره از ۲۵ بهره اعمال آدمی را در گرو بخت بیان کرده است و به نظر آنان زروان تقدیرکننده خوب و بد است و ستارگان عوامل او هستند (پروشانی، زمردی، ۱۳۹۳، مدخل بخت). به این ترتیب رواج اصطلاحاتی مانند؛ طالع دیدن، سعد و نحس و دلالت آن بر سرنوشت بشر می‌تواند ناشی از این تأثیر باشد. بر اساس این تفکر خوشبختی و بدبختی هرکسی در پیشانی او نوشته شده است و انسان قادر نیست تا به اختیار، بخت خود را تغییر دهد. پس افرادی

بخت و اقبال در آینه نهج البلاغه؛ ... (اکرم السادات حسینی و علی محمد میرجلیلی) ۲۱۱

سرنوشت و بخت خوش، یارشان است و افرادی دیگر بدقبال بوده و بخت و سرنوشت علیه آنان می‌باشد (زرین‌کوب، ۱۴۰۰، صص ۲۷-۱۷).

حتی در آثار متأثر از دوره ساسانی، اصطلاحات نجومی و مفاهیم بخت و اقبال و تأثیر آن در زندگی آدمی تعریف و توضیح داده شده است. در این آثار بر این نکته تأکید شده که خواست و کوشش آدمی در برابر نیروی سرنوشت هیچ است. برای نمونه، در منظومه‌های شاهنامه و ویس و رامین، غزلیات حافظ نیز مضامین و مایه‌ها و ابهام‌های متون ساسانی در این زمینه همچنان باقی است (فردوسی، ۱۳۹۷، ج ۳، ص ۱۰؛ حافظ، ۱۳۶۲، غزل ۱۹۳-۳۵۰-۴۸۰).

جالب است که واژه سعادت در امور دینی و دنیایی بکار رفته است و نیز بختِ فرعون، دولتِ اموی، اقبال اسکندری، فرّ جمشید و دولتِ جم که به صورت مضاف و منسوب بکار رفته جملگی به مثابه خوشبختی و بدبختی هستند (ناصر خسرو، ۱۳۶۸، ص ۲۹۲؛ نظامی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۷۹). چنانکه به عقیده برخی از تاریخ‌پژوهان، از زمان اختراع چرخ در هزاره سوم و یا چهارم پیش از میلاد، گردش فلک و سپری شدن زمان، واژگونی بخت را به ذهن انسان متصور می‌کرده، حتی در روم بیزانس، الهه خطاناپذیر بخت با چرخش دورانی خود تمثیل بخت‌آزمایی را به ذهن تداعی می‌کرده است (دوبوکور، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۸۹).

به همین دلیل برخی از روایات، تفکر قدریه را بازمانده فرهنگ مجوسی و زرتشتی می‌دانند «الْقَدَرِيَّةُ مَجُوسٌ هَذِهِ الْأُمَّةُ» و گفته‌اند از آنجایی که مجوس به دو اصل نور و ظلمت معتقد بودند با این تفکر که افعال خیر از نور و کارهای شر از ظلمت سرچشمه می‌گیرد، قدریه نیز افعال خیر را به خداوند و شر و پلیدی را به غیر خداوند نسبت می‌دادند (ابوداود، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۲۰۰۳؛ بیهقی، ۱۴۲۴، ص ۳۵۰). بدین ترتیب مضامین رایجی چون شکایت از روزگار، زمانه و فلک و... در آثار گذشتگان به وفور به چشم می‌خورد. پس قبل از اسلام، برطبق اعتقاد بسیاری از مردم، روزگار و دهر زندگی افراد را رقم‌زده است و سایه خوش‌بختی یا بدبختی بر سر هرکس افتاد قابل تغییر نیست. به عبارتی، شانس با هرکس یار باشد، روزی به سویس سرازیر می‌شود و اگر چرخ برگردد، هیچ‌چیز جلودارش نیست. تفکر بخت و اقبال در گذشته، نوعی جبرگرایی را نمایان می‌کند که بر تأثیر نیروهای فراتر از اراده انسان بر سرنوشت دلالت داشته است. این باور، گاه از طریق فرهنگ‌های مذهبی مانند آیین زرتشتی و دیدگاه‌های فلسفی همچون نظریات ارسطو درباره

اتفاق و علیت، توجیه شده است. با این حال، این نگرش در تضاد با آموزه‌های اسلامی است که بر اراده، مسئولیت‌پذیری و عملکرد انسان در تغییر سرنوشت تأکید دارد.

۴. شانس و اقبال در باورهای اسلامی

هر ملتی، دارای یک سلسله عقاید و افکار مذهبی یا غیر مذهبی است که با پیشامدهایی تغییر عقیده می‌دهد. با این تغییر وضعیت، خواه ناخواه قسمتی از عقاید پیشین در زوایای ضمیرش باقی می‌ماند و ناخودآگاه آن‌ها را در عقاید جدید خویش وارد می‌کند. البته ممکن است نسبت به عقیده جدید خویش نهایت خلوص نیت را داشته باشد و هیچ‌گونه تعصب و تعمدی برای حفظ معتقدات پیشین خود نداشته باشد؛ ولی از آنجا که لوح ضمیرش به کلی از افکار و عقاید پیشین پاک نشده است، کم و بیش آن‌ها را با خود وارد عقیده و مسلک و مذهب جدید می‌نماید. بر همین اساس، بعضی معتقدند که اراده و کوشش انسان در برابر قدرت سرنوشت اثری ندارد:

گلیم بخت کسی را که بافتند سیاه/ به آب زمزم و کوثر، سفید نتوان کرد». این گروه، به حدیثی از پیامبر گرامی (ص) اکتفا می‌کنند که فرموده است: «الْشَّقِيُّ مَنْ شَقِيَ فِي بَطْنِ أُمَّهِ وَالسَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِي بَطْنِ أُمَّهِ (بیهقی، ۱۴۲۳، ص ۲۳۹)».

در باور اسلامی چیزی به اسم شانس یا بخت، تأثیری در سرنوشت انسان ندارد و تأثیر شانس هم از لحاظ عقلی و فلسفی و هم از دیدگاه قرآن و روایات مردود شناخته شده است. از طرف دیگر، فیلسوفان مسلمان به ویژه ابن سینا، بخت و اقبال و اتفاق را به شیوه‌ای که به بیان ارسطو در طبیعیات و فیزیک نزدیک‌تر است در ذیل مبحث علیت طرح کرده‌اند (ابن سینا، ۱۴۰۳ق، ص ۶۱). در کلام امامیه نیز این باورها نوعی جبرگرایی است و جایگاهی ندارد؛ زیرا بنده در مقابل هر عملی که انجام می‌دهد، مسئول است و افعال خیر و شر خود را با اختیار خود انجام می‌دهد (قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۲۷).

در منطق قرآن تلاش و کوشش انسان برای رسیدن به آمال و نعمت‌های الهی و مادی دارای جایگاه ویژه‌ای است. خداوند می‌فرماید: (إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ) (رعد/۱۱) همانا خداوند آنچه در قومی هست تغییر نمی‌دهد مگر اینکه آنچه در درونشان هست، تغییر دهند. در نهج‌البلاغه نیز امام علی (ع) فرمودند: «مَنْ طَلَبَ شَيْئًا نَالَهُ أَوْ بَعْضَهُ» (نهج‌البلاغه، حکمت: ۳۹۶): هر فرد دنبال چیزی باشد و تلاش کند، مطلوبش یا

بخت و اقبال در آینه نهج البلاغه؛ ... (اکرم السادات حسینی و علی محمد میرجلیلی) ۲۱۳

بعضی از آن را می‌یابد. بنابر این از دیدگاه اسلامی، شانس و تصادف در سرنوشت انسان نقشی ندارند و انسان با اختیار و تلاش خود مسئول اعمالش است. آموزه‌های قرآنی و احادیث تأکید دارند که تغییر وضعیت و دستیابی به نعمت‌های الهی تنها با تلاش و کوشش ممکن است، نه وابستگی به اقبال. فلسفه اسلامی نیز اتفاق و بخت را در چارچوب علیت تحلیل کرده و آن‌ها را از جبرگرایی متمایز می‌کند.

بدون شک برای رسیدن به مقصود، عوامل زیادی باید دست به دست هم بدهند، ولی در میان همه آن عوامل، نقش تلاش و کوشش از همه پررنگ‌تر است و تجربه نیز همین را نشان می‌دهد. بزرگانی که به مقاصد عالی دست یافته‌اند بر اثر کار و کوشش و تلاش فراوان بوده و حتی مخترعان و مکتشفان که توانسته‌اند نیروهای مختلف جهان طبیعت را به تسخیر خود درآورند و درهای گنجینه‌های علوم را بکشایند، موفقیت همه آن‌ها در سایه تلاش، کوشش، استقامت و پشتکار بوده است (مکارم شیرازی، ج ۱۵، ص ۱۸۲).

در نظر قرآن نیز بنده مجبور نیست و روز قیامت هرکس از آنچه انجام داده بازخواست می‌شود: (لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ عَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ) (بقره/ ۲۸۶) و (لَا يُسْئَلُ عَمَّا يُفْعَلُ وَ هُمْ يُسْئَلُونَ) (انبیاء/ ۲۳). هیچ رویدادی به اسم بخت و اقبال که خارج از اختیار انسان باشد و بدون هیچ دلیلی اتفاق بیافتد وجود ندارد (نک: قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۲۷).

از دیدگاه شهید مطهری:

هیچ چیز در عالم از روی تصادف و اتفاق رخ نمی‌دهد. همه چیز در نظامی متقن، متکی بر سلسله علل خویش هستند؛ اما در نگاه عموم مردم، بسیاری از علل و عوامل پنهان است و تنها به فعالیت ظاهری شخص توجه می‌نمایند، به همین جهت از سودهای کلان او تعبیر به خوش اقبالی می‌کنند. اصل علیت عمومی و نظام اسباب و مسببات بر جهان و جمیع وقایع و حوادث جهان حکم فرماست و هر حادثی ضرورت و قطعیت وجود خود را و همچنین شکل و خصوصیت زمانی و مکانی و سایر خصوصیات وجودی خود را از علل متقدمه خود کسب کرده است. یک پیوند ناگسستنی میان گذشته، حال و آینده میان هر موجودی و علل متقدمه او هست؛ اما باید دیدگاه ما نسبت به علت‌ها گسترش یابد و علاوه بر علت‌های مادی و ظاهری به علت‌های روحی و معنوی نیز توجه کنیم و حتی تأثیر نسل‌های گذشته در نسل آینده را نادیده نگیریم (مطهری، ۱۴۰۲، ص ۵۵).

در توضیح بیشتر می‌توان گفت: اتفاقی بودن یک رویداد در جایی است که آن رویداد معلول عاملی غیر از علت شناخته شده خود باشد. به عبارتی، یک علت چیزی غیر از معلول مورد انتظار خود پدید آورد. چنین چیزی بدون اینکه نافی علت باشد، همواره به دلیل تقارن و همراهی میان دو عامل به وقوع می‌پیوندد و ذهن انسان ممکن است در این موارد علت اصلی یا بالذات را از علت بالعرض تمیز ندهد. مثلاً، کسی در نظر دارد یک لباس سبز تهیه نماید از قضا دوستی به دیدارش آمده و همان لباس سبز را برای او هدیه می‌آورد. در چنین مواردی گاه رقم خوردن سرنوشت را به عامل بخت و اقبال نسبت می‌دهند در حالی که نتیجه خلاف انتظار، صرفاً معلول اسباب ویژه خود بوده است چنانکه اگر کسی را فرض کنیم که از سیر وقایع منتهی به هریک از این رویدادها آگاه باشد از منظر او عاقبت کار عیناً قابل پیش‌بینی است. بر این اساس، هرچیز یا اتفاقی تنها یک علت بالذات یا یک مجموعه خاص از علل بالذات دارد و در عین حال، برای آن می‌توان شمار نامحدود و نامعینی از علل بالعرض در نظر گرفت؛ یعنی همه اموری که با آن علت بالذات همراهی و همزمانی داشته باشند، اما میان یک رویداد و علل بالعرض آن همیشه رابطه‌ای از نوع اتفاق وجود ندارد (انواری، ۱۳۷۶، ص ۴۷۱). پس شانس و اقبال به معنای تصادفی در قرآن و سنت پیامبر(ص) و مکتب اسلام جایگاهی ندارد چراکه با اصل علیت منافات دارد.

۵. «بخت و اقبال» از نظر شارحان نهج‌البلاغه

پس از بررسی و بیان دیدگاه‌های متفاوت درباره بخت و اقبال، در این قسمت به تحلیل واژگانی «رزق، حظ و جد» در شروح نهج‌البلاغه پرداخته می‌شود.

۱.۵ شرح عبارت «شَارِكُوا الَّذِي قَدْ أَقْبَلَ عَلَيْهِ الرِّزْقُ فَإِنَّهُ أَخْلَقَ لِلْغَنَى وَ أَجْدَرُ بِإِقْبَالِ الْحِظِّ عَلَيْهِ»

شروح نهج‌البلاغه در شرح این عبارت را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

الف) توصیه حضرت به مشارکت با افراد خوش‌بخت، خوش‌اقبال و خوش‌روزی.

ب) توصیه حضرت به مشارکت با افراد باتجربه، متخصص، با معلومات و پرتلاش که به وسیله این داشته‌ها خوش‌روزی هستند.

بخت و اقبال در آینه نهج البلاغه؛ ... (اکرم السادات حسینی و علی محمد میرجلیلی) ۲۱۵

هاشمی خوبی در شرح این قصار متوجه کلمه «شَارِكُوا» شده و گفته است: امام علی (ع) به اصل مهم اقتصادی اشاره دارد که امروزه در عصر پیشرفت و شکوفایی علمی، به عنوان اساس زندگی اجتماعی قلمداد می‌شود. همانا تأسیس شرکت‌ها و همکاری با یکدیگر موجب موفقیت و پیروزی است، اصل اقتصادی مهمی که ممالک پیشرفته از آن بهره می‌برند و اساس کار اقتصادی خود را بر تعاون در فعالیت‌های اقتصادی گذارده‌اند. یک دست به یقین کوتاه است و هر انسانی آمادگی برای بخشی از فعالیت‌های ثمربخش دارد؛ اما هنگامی که گروهی دست به دست هم بدهند و متحد شوند، عوامل تأثیرگذار بیشتر می‌شود و سود بیشتری خواهند برد (هاشمی خوبی، ۱۴۰۰، ج ۲۱، ص ۲۹۹) خوبی در سخن پایانی به بخت و اقبال اشاره کرده و مشارکت با افراد خوش اقبال را در به دست آوردن ثروت مؤثر دانسته است. وی سپس به اشعار ذیل تمسک جسته است:

بشرکت در آئید در کسب آنان بجوئید مردان روزی فراوان

کرین راه بهتر توان یافت ثروت توان بخت را، رام خود کرد آسان

(هاشمی خوبی، ۱۴۰۰، ج ۲۱، ص ۲۹۹).

مکارم شیرازی در شرح خود بر کلام امام، بر هاشمی خوبی خرده گرفته و در نقدی چنین گفته است؛ کلام امام (ع) ناظر به اصل شرکت نیست، بلکه امیرالمؤمنین علی (ع) می‌فرماید: با آن‌هایی که در زندگی اقتصادی خود موفقیت بیشتری پیدا کرده‌اند، مشارکت کنید و از عوامل موفقیت آن‌ها بهره‌مند شوید (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۱۳، ص ۷۵۷). در اینجا سخن امام صادق (ع) قابل توجه است که بر مشارکت محض، قید زده و تعامل و همکاری با هر کسی را جایز نمی‌شمارد: «لَا تُخَالِطُوا وَلَا تُعَامِلُوا إِلَّا مَنْ نَشَأَ فِي الْخَيْرِ» (کلینی، ۱۳۸۴، ج ۵، ص ۱۵۸)؛ دوستی و مشارکت نکنید مگر با کسانی که در خیر و نیکی پرورش یافته‌اند.

مغنیه نیز این سخن امیرالمؤمنین را از اوامر ارشادی^{(۳)۴} دانسته است که عمل به آن، نه در حد وجوب و نه در حد استحباب است. وی این کلام امام را مانند سخن دیگر آن حضرت دانسته است که می‌فرماید: «سَلُّ عَنِ الرَّفِيقِ قَبْلَ الطَّرِيقِ وَعَنِ الْجَارِ قَبْلَ الدَّارِ» (نهج البلاغه، نامه: ۳۱). مقصود از این سفارش، بی‌کس نماندن در رویدادهای احتمالی ناگوار و گم نکردن راه است. از نظر مغنیه، مراد از «الحظّ» توفیق الهی برای زمینه‌سازی راه پیشرفت و فراهم آوردن اسباب آن است (و نه شانس و فراخ‌روزی). سپس مغنیه از کلام

خویی (حمل کلام امام بر اصل مشارکت اقتصادی) اظهار تعجب کرده و گفته است: جایگاه علمی امام (ع) بی‌نیاز از اینگونه تکلف و فلسفه‌بافی است (مغنیه، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۳۱۱). در میان شارحان نهج البلاغه، دخیل «حظ» را به معنای «رزق» دانسته و معتقد است منظور حضرت علی (ع) بهره‌گیری از تجربیات تجاری و همچنین، همکاری در مدیریت بازرگانی، افزایش نیروی کار در راستای افزایش تولید است (دخیل، بی‌تا، ج ۳، ص ۲۵). ابن میثم نیز معتقد است، روزی بدون تلاش و فراهم آوردن اسباب آن حاصل نمی‌شود و می‌گوید: «چون رو آوردن روزی به فراهم آمدن اسباب برای کسی که روزی‌اش زیاد گردیده، بستگی دارد، شرکت با وی موجب برخوردارگی از بخت شریک و رو آوردن روزی با مشارکت وی است» (ابن میثم، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۳۵۸).

شرح موسوی، عواملی پنهانی را سبب خوش اقبالی دانسته که انسان قادر به درک آن نیست و نوشته است: توصیه امام علی (ع) به مشارکت با کسی است که شانس به او روی آورده است. مثلاً عده‌ای از بازرگانان را می‌بینی که بیان خوبی ندارند، نمی‌دانند چگونه حرف بزنند و چه بگویند، اما اموالشان گسترده است! درحالی‌که عالمی عاقل را می‌بینی که روزی‌اش کم است، به هر دری می‌زند و هر تلاشی می‌کند حاصلی ندارد. خداوند این‌گونه رقم‌زده است تا مردم بدانند که تنها او روزی‌رسان است (موسوی، بی‌تا، ج ۵، ص ۳۸۵). شارحی دیگر، تنها توصیه امام را منحصر به مشارکت در خرید و فروش و سود با افراد فراخ‌روزی کرده است و گفته: «زیرا شخص تنگ‌روزی بر اثر شرکت با فراخ‌روزی بهره می‌برد» (فیض الاسلام، ۱۳۶۸، ج ۶، ص ۱۱۸۸).

دگر روی بر بهره آوردن است کاز آن رهگذر سود خوش بردن است
بلی تنگ روزی چو گردد شریک به یک نیک روزی برد سود نیک

(ایراندوست، ۱۳۴۴، ج ۶، ص ۱۶۹۸).

شرح لاهیجی می‌گوید: «عقد شرکت ببندید با کسانی که روی آورده است به ایشان فراخی روزی، زیرا که شرکت با آنان سزاوارتر است از برای مال‌دار شدن و از برای روی آوردن منفعت» (نواب لاهیجی، بی‌تا، ص ۳۱۲).

در اینجا سؤالی مطرح می‌شود که اگر روزی بدون هیچ سببی به انسان روی می‌آورد و اگر قرار باشد خداوند بی‌سبب افرادی را بنوازد، پس چه نیازی به توصیه مشارکت با انسان خوش‌روزی است؟! آیا همین مشارکت خود سببی برای کسب روزی بیشتر نمی‌شود؟

بخت و اقبال در آینه نهج البلاغه؛ ... (اکرم السادات حسینی و علی محمد میرجلیلی) ۲۱۷

شارح معتزلی نیز معتقد به بخت و اقبال است. او در شرح کلام حضرت چنین آورده:

بخت سرایت می‌کند همان‌گونه که بیماری جَرَب^(۴) سرایت می‌کند و این مطابق گفتار امیرالمؤمنین(ع) است که آمیزش و شرکت با خوشبخت، نظیر شرکت با بدبخت نیست که در مورد اول اشتراک در خوشبختی و بهره‌مندی است و دومی اشتراک در بدبختی و محروم ماندن است.

او بخت را به منزله مردی نابینا و گنگ و کَر تصور کرده که در برابر او مقداری جواهرات و سنگ‌ریزه باشد و او با هر دو دستش آن‌ها را به‌سوی حاضران پرتاب کند، گروهی بی‌دلیل جواهرات را به چنگ می‌آورند و گروه دیگری سنگ‌ریزه‌ها را (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴، ج ۱۹، ص ۵۷).

ابن ابی الحدید در ادامه سخن خود حتی به داستانی از مالک بن انس اشاره می‌کند:

مالک بن انس فقیه مدینه، فقه را از لیث بن سعد آموخته بود. مردم درحالی‌که لیث نشسته بود، به او توجهی نمی‌کردند و گرد مالک جمع می‌شدند. به لیث گفتند: مالک علم خود را از تو فرا گرفته است، چرا تو چنین گمنامی و او از همه مردم نام‌آورتر است؟ لیث گفت: یک دانگ بخت بهتر از یک شتر بزرگ از بخت من است که دانش بر آن بار باشد (نک: ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴، ج ۱۹، ص ۵۷).

مؤلف بهج‌الصباغه نیز عوامل و دلایل پنهانی را موجب اعتقاد مردم به بخت دانسته و واژه حظّ را به معنای نصیب و بهره و رزق «من حیث لا یحتسبون» برشمرده است (شوشتری، ۱۳۷۶، ج ۱۴، ص ۱۵۶) و سپس نقل قولی از تاریخ بغداد آورده است:

ابن ابی فتن در مدح ابا دلف، بدون اینکه اطلاع داشته باشد، اشعاری را می‌خواند. خبر آن به گوش ابا دلف می‌رسد و از آنجایی که او فرد ثروتمندی بوده و از ابیات ابن ابی فتن خوشش آمد، ۴۰ هزار درهم پنهانی برای ابن ابی فتن می‌فرستد به طوری که وی نمی‌فهمد سکه‌ها را که فرستاده و از کجا رسیده است (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ص ۴۱۹).

در شرح منظوم انصاری نیز اعتقاد به همای سعادت به تصویر کشیده شده است.

بهر روئی دراز روزی فراز است	روان روزی بسویش همچو باز است
کس ار خواهد در روزی گشاید	بُرُخ شاید بوی شرکت نماید
چو روزی آید آن یک را ز دنبال	سوی این هم نماید بهره اقبال

ز سهم آن یک این یک را نصیبی است ز شرکت پر از این دامان و جیبی است

(انصاری، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۵۶)

عالم اسماعیلی مذهب در شرح دیباج الوضی نوشته است: اگرچه نزدیک شدن به کسی که مال به سویش رو کرده موجب سود و مزایای بیشتر می‌شود، اما خیری در این مال نیست. اصل سخن به قدرت خداوند در روزی دادن به بنده‌اش اشاره دارد و علمی که نزد خداوند برای روی آوردن روزی به سوی فرد وجود دارد (مؤید، ۱۴۲۴، ج ۶، ص ۲۸۹۴).

۲.۵ شرح حکمت «عَبِيكَ مَسْتُوْرًا مَا اَسْعَدَكَ جَدُّكَ»

منظور از «سعادة الجدل» خوش‌بختی و مصلحت‌هایی است که عیوب و بدی‌ها را می‌پوشاند و برحسب دوام استمرار دارد (ابن میثم، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۲۶۹).

برخی دیگر از شارحان معتقداند: مقصود حضرت به تشویق کردن افراد به آگاهی از عیوب خود و عدم فریب آن با پنهان کردن از مردم است، زیرا اگر کسی مرتکب عیب و نقصی شود، جز با بخت و اقبال نمی‌تواند آن را بپوشاند، که آن هم به اختیار او نیست (هاشمی خویی، ۱۴۰۰، ج ۲۱، ص ۹۱).

بعضی دیگر از شارحان این کلام حکیمانه حضرت را بر حقیقت‌داشتن بخت و اقبال حمل کرده و گفته‌اند: چیز اسرار آمیزی به نام بخت و اقبال وجود دارد که در بعضی افراد هست و در برخی نیست. آن‌ها که بخت خوب و شانس و طالع به سویشان سرازیر است، به هرکجا روی آورند با موفقیت روبرو می‌شوند، درها به رویشان گشوده و گره‌ها باز می‌شود و مشکلات ایشان حل می‌گردد. گویی زندگی را نوعی بخت‌آزمایی پنداشته‌اند که عده‌ای بدون هیچ دلیل منطقی پیروزی‌های مهمی پیدا می‌کنند و عده‌ای باز بدون هیچ دلیلی محروم می‌شوند. جالب آنکه ابن ابی الحدید در شرح این عبارت، ضمن پذیرش بخت و شانس مثالی نیز آورده است: «إِذَا أَقْبَلَ الْبُخْتُ لَبَّضَتْ الدُّجَاغَةُ عَلَى الْوَتْدِ وَإِذَا أَدْبَرَ الْبُخْتُ أَسْعَرَ الْهَآوْنَ فِي الشَّمْسِ» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴، ج ۱۸، ص ۱۸۱). هنگامی که دنیا به انسان اقبال کند، مرغ روی نوک میخ تخم می‌گذارد و هنگامی که دنیا به انسان پشت کند، هاون در برابر آفتاب آتش می‌گیرد.

به نظر می‌رسد که این دیدگاه صحیح نیست. اگرچه گاهی پاره‌ای از تصادف‌ها سبب پیشرفت بعضی از افراد نالایق و عقب‌ماندگی برخی از اشخاص لایق می‌شود؛ ولی این‌ها را

باید استثنایی دانست. اساس پیشرفت هر انسانی بر تلاش، کار، مدیریت، نظم و تدبیر اوست. ممکن است بعضی عوامل موفقیت و پیروزی اشخاص بر ما روشن نباشد ولی به یقین آن‌ها که موفقیت بیشتری در امور اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و نظامی و مانند آن را پیدا می‌کنند، دارای امتیازاتی هستند که دیگران ندارند؛ خواه این امتیازات برای ما روشن شده باشد یا نه. به این ترتیب مسئله اقبال و شانس از جنبه خرافی بیرون می‌آید و به صورت مستدل و منطقی خودنمایی خواهد کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۱۳، ص ۷۵۸).

۶. اسباب بخت و اقبال از منظر امام علی (ع)

با نظر به مطالب پیشین، به پاسخ به این سؤال که بخت و اقبال در نظر امام علی (ع)، اتفاقی و تصادفی است و یا دلایلی دارد؟ پرداخته می‌شود.

در معاشناسی واژگانی «رزق، حظّ و جدّ»، بیان شد که اینها، عطایی پیوسته هستند که انسان از آن منتفع می‌شود و به مقام والا دست می‌یابد، این روزی و بهره‌ها می‌تواند دنیوی مانند ثروت، طعام، باران و... یا معنوی و اخروی مثل روزی آن دنیایی، نبوت و پیامبری، علم و ثواب و... یا چیزی غیر از آن باشد. بنابر این اگر یکی از مصادیق رزق را علم تلقی کنیم معنا چنین می‌شود:

«شَارِكُوا الَّذِي قَدْ أُقْبِلَ عَلَيْهِ الرَّزْقُ فَإِنَّهُ أُلْحِقَ لِلْغِنَى وَ أُجْدِرَ بِإِقْبَالِ الْحِظِّ عَلَيْهِ»

«با کسی که علم به او روی آورده مشارکت کنید که برای بی‌نیاز شدن و روی آوردن بهره‌مندی سزاوارتر است».

با توجه به سخن امام علی (ع) که فرمودند: «... قُلُوبٌ رَائِدَةٌ لِرِزْقِهَا...» (نهج البلاغه، خطبه: ۸۲)؛ دل‌هایی که جوینده ارزاق خود هستند، می‌توان نتیجه گرفت که رزق تنها به موارد مادی و دنیوی محدود نمی‌شود. از آنجایی که رزق عطایی پیوسته است، علم پیوسته نیز موجب مهارت و تخصص یک فرد می‌شود و در نتیجه، علم و تخصص کافی در هر فعالیت موجب فزونی رزق می‌گردد. به عبارتی این دو لازمه یکدیگر هستند.

در حدیثی آمده است: «وَاللَّهِ مَا طَلَبَ هَذَا الْعِلْمَ أَحَدٌ إِلَّا كَانَ حِظُّهُ مِنْهُ مَا أَرَادَ بِهِ» (ابن عبد البر، ۱۴۲۱، ص ۸۵)؛ به خدا سوگند هیچ‌کس به دنبال علم نیست، مگر اینکه بهره او از آن همان چیزی باشد که می‌خواهد یا «مَنْ أَرَادَ بِالْعِلْمِ الدُّنْيَا فَهُوَ حِظُّهُ» (کلینی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۴۶)؛ کسی که هدفش از علم‌آموزی رسیدن به دنیا باشد، همان (دنیا) بهره اوست.

بدون شک انجام هر کاری نیازمند آگاهی و معلوماتی است که فراگیری آن موجب موفقیت و پیشرفت در آن کار و به تبع آن، سود و بهره‌مندی بیشتر می‌شود. با این توضیح، کسانی که از علم خویش، تنها برای سودجویی دنیوی استفاده کنند، بهره دنیوی عایدشان می‌گردد و به عکس، طالبان آخرت به وسیله تلاش آمیخته با تقوا و علمی که دارند به زندگی ساده مطلوبی می‌رسند و خداوند منان روزی آن‌ها را تأمین می‌کند و زمانی که از دنیا می‌روند، حسرت و نگرانی ندارند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۱۵، ص ۴۵۶).

به همین دلیل است که در دین اسلام بسیار سفارش شده، قبل از شروع هر کاری، احکام و وظایف خود را در زمینه آن کار بشناسید. این موضوع آنقدر حائز اهمیت است که امام علی (ع) بارها به تجار سفارش می‌کردند، قبل از اقدام به تجارت و دادوستد، علم آن کار را فرا گیرید مبدا در دام ربا گرفتار شوید! «يَا مَعْشَرَ التُّجَّارِ الْفُقَهَاءِ ثُمَّ الْمُتَجَرِّ الْفُقَهَاءِ ثُمَّ الْمُتَجَرِّ وَاللَّهِ لَلرُّبَا فِي هَذِهِ الْأُمَّةِ دَيْبٌ أَخْفَى مِنْ دَيْبِ النَّمْلِ عَلَى الصَّفَا» (ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۱۹۵). بی‌شک نداشتن تخصص کافی و ندانستن احکام کار، ممکن است انسان را ناخواسته در ورطه ربا و هلاکت اندازد: «مَنْ اتَّجَرَ بغيرِ فِقْهِ فَقَدْ ارْتَطَمَ فِي الرُّبَا» (نهج‌البلاغه، کلمات‌قصار: ۴۳۵). به این ترتیب مشارکت با کسی که علم و تجربه کاری دارد موجب می‌شود که انسان گاهی ره صد ساله را یک شب طی کند؛ زیرا از یک طرف استفاده از تخصص، تجربیات و مهارت فرد باتجربه و ماهر، لغزش‌ها را می‌کاهد و کار بهتر و آسان‌تر انجام می‌گیرد؛ از طرف دیگر، با دانستن احکام کار و فعالیت درست، روزی حلال به دست می‌آید که برکت در روزی حلال چندین برابر است: «أَنَّ أَحَدَكُمْ إِكْتَسَبَ الْمَالَ مِنْ حِلِّهِ وَ أَنْفَقَهُ فِي حِلِّهِ لَمْ يُنْفِقْ دِرْهَمًا إِلَّا أَخْلَفَ عَلَيْهِ...» (کلینی، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۴۸۶) هر یک از شما که درآمدش از راه حلال باشد و آن را نیز در راه حلال مصرف کند به ازای هر دره‌می که خرج می‌کند خداوند همانند آن را در مال او جبران می‌نماید.

پس به تعبیر امام: «إِنَّ الشَّقِيَّ مَنْ حَرَّمَ نَفْعَ مَا أُوتِيَ مِنَ الْعَقْلِ وَ التَّجْرِيبَةِ» (نهج‌البلاغه، نامه: ۷۸)؛ بدبخت کسی است که از سود خرد و تجربه‌ای که به او داده‌اند محروم ماند. بر همین اساس، امیرالمؤمنین علی (ع)، کسب علم از مسائل را موجب پیروزی و موفقیت جامعه دانسته و مردم را به پرسیدن از اهلش و دانستن مسائل فرا می‌خواند: «أَكْثَرُ الصَّوَابِ وَ الصَّلَاحِ فِي صُحْبَةِ ذَوِي الْأَبْأَبِ» (لیثی واسطی، ۱۴۱۸، ص ۱۱۲). «أَيُّهَا النَّاسُ سَلُونِي قَبْلَ أَنْ تَفْقِدُونِي فَلَنَا بِطُرُقِ السَّمَاءِ أَعْلَمُ مِنِّْي بِطُرُقِ الْأَرْضِ» (نهج‌البلاغه، خطبه: ۲۳۱)؛ مردم! از من پرسید پیش از آنکه مرا نیابید، که من راه‌های آسمان را بهتر از راه‌های زمین می‌دانم.

بخت و اقبال در آینه نهج البلاغه؛ ... (اکرم السادات حسینی و علی محمد میرجلیلی) ۲۲۱

نتیجه این تذکر حضرت در مدیریت امور برای بهره‌مندی بیشتر، لزوم همراهی تجربه با عقل و اندیشه برای بهره‌مندی از منافع کار است. از همین رو، حضرت در کلامی دیگر می‌فرماید: «الْعَقْلُ عَقْلَانُ؛ عَقْلُ الطَّيْعِ وَ عَقْلُ التَّجْرِبَةِ وَ كِلَاهُمَا يُؤَدِي إِلَى الْمُنْفَعَةِ» (مجلسی، ۱۳۶۰، ج ۶، ص ۷۵)؛ عقل دو نوع است عقل فطری که در وجود انسان است و عقلی که با تجربه به دست می‌آید که هر دو برای انسان منفعت‌بخش است. بنابر این توصیه حضرت به مشارکت با کسانی است که از علم، تخصص، تجربه و مهارت لازم برخوردارند «وَ أَكْثَرُ مُدَارِسَةَ الْعُلَمَاءِ وَ مُنَافَتَةَ الْحُكَمَاءِ فِي تَثْبِيتِ مَا صَلَحَ عَلَيْهِ» (نهج البلاغه، نامه: ۵۳)؛ با دانشمندان فراوان گفتگو کن و با حکیمان فراوان سخن در میان نه در آنچه کار شهرهایت را استوار دارد.

بنابراین از سخنان امیرالمؤمنین این نتیجه به دست می‌آید که خوشبختی بدون سبب به کسی روی نمی‌آورد.

۷. اسباب پنهان در ازدیاد روزی و خوش‌بختی

قرآن کریم تصریح دارد که خداوند رزاق کل اشیاء است (فراهِیدی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۲۵): «إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ» (ذاریات / ۵۸)؛ و «وَ جَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَ مَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ» (حجر / ۲۰). اگرچه خداوند رازق کل شیء است، تلاش انسان و وارد شدن از راه‌های صحیح نیز در سعادت و کثرت روزی نقش دارد. امام علی (ع) در نامه‌ای به مالک اشتر فرمودند: «أَمْرُهُ بِتَقْوَى اللَّهِ وَ إِثَارِ طَاعَتِهِ وَ اتِّبَاعِ مَا أَمَرَهُ فِي كِتَابِهِ مِنْ فَرَائِضِهِ وَ سُنَنِهِ الَّتِي لَا يَسَعُدُ أَحَدٌ إِلَّا بِاتِّبَاعِهَا وَ لَا يَشْقَى إِلَّا مَعَ جُحُودِهَا وَ إِضَاعَتِهَا» (نهج البلاغه، نامه: ۵۳).

همچنین امام علی (ع) روزی را به دو نوع تقسیم کرده‌اند: «الرِّزْقُ رِزْقَانِ رِزْقٌ تَطْلُبُهُ وَ رِزْقٌ يَطْلُبُكَ فَإِنْ لَمْ تَأْتِهِ أَتَاكَ» (نهج البلاغه، کلمات قصار: ۳۷۱). برخی روزی‌ها مشروط به تلاش و کوشش هستند، مانند روزی‌هایی که از طریق کشاورزی، دامداری، صنایع و تجارت به دست می‌آیند. در مقابل، روزی‌هایی که به دنبال انسان می‌آیند، اگرچه ممکن است به نظر اتفاقی باشند، در حقیقت معلول علل و شرایطی هستند که انسان در گذشته ایجاد کرده است. مثال‌هایی مانند صله رحم که موجب طولانی شدن عمر و افزایش اموال می‌شود (آمدی، ۱۴۱۰، کلام: ۷۲)، یا ایمان و تقوای جامعه که بر برکت آسمانی و زمینی اثر

دارد (وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ ءَامَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ) (اعراف/۹۶).

از این منظر، بخت و اتفاقات نیز به عنوان نتیجه اعمال گذشته انسان قابل تحلیل هستند. امام علی (ع) در اهمیت اخلاق نیکو فرمودند: «بِحُسْنِ الْأَخْلَاقِ تَدِيرُ الْأَرْزَاقُ» (آمدی، ۱۴۱۰، کلام: ۱۰۳)؛ روزی‌ها با اخلاق نیکو روان می‌شوند. بنابراین، حتی مواردی که به ظاهر تصادفی به نظر می‌آیند، معلول عملکرد انسان و نتیجه تعامل علل مشخص و ارادی هستند. بخت و اتفاق در اصل به همان علل و نتایج ارادی و بالعرض مرتبط است (فخرالدین، ۱۳۴۳، ج ۱، ص ۵۳۱).

در نتیجه، این ارتباطات نشان می‌دهد که روزی، بخت و اتفاقات، همگی حاصل روابط علی هستند که با اعمال انسان و اراده الهی پیوند دارند. این دیدگاه، شانس و تصادف را از منظر اسلامی به گونه‌ای متفاوت تبیین می‌کند، جایی که عملکرد فردی و اجتماعی نقش کلیدی در سرنوشت ایفا می‌کند.

در ادامه سخنانی از امام علی (ع) ذکر شده که در فراخی روزی یا خوش‌بختی نقش دارند و بالتبع، می‌توان گفت که بخت سعد یا نحس، بسته به واکنش‌هایی است که در مقابل کنشی حاصل می‌گردد.

۱.۷ زکات سبب فراخی رزق و علم

- «فَرَضَ اللَّهُ... الزَّكَاةَ تَسْبِيحًا لِلرِّزْقِ» (نهج البلاغه، کلمات قصار: ۲۴۴)؛ خداوند زکات را واجب کرد و موجب روزی قرار داد.

- «زَكَاةُ الْعِلْمِ نَشْرُهُ» زکات علم نشر آن است (آمدی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۵۲) در اینجا «علم» به «رزق یا مال» تشبیه شده که زکات موجب افزایش آن می‌شود پس همان‌گونه که زکات «رزق» را زیاد می‌کند، یاد دادن نیز علم را افزایش می‌دهد.

۲.۷ عبرت‌گیری موجب خوشبختی

- «السَّعِيدُ مَنْ وَعِظَ بغيرِهِ وَ الشَّقِيُّ مَنْ أَنْخَلَخَ لَهُوَاهُ»؛ خوشبخت کسی است که از (سرنوشت) دیگران پند بگیرد و بدبخت کسی است که فریب هوا و هوس خود را بخورد (نهج البلاغه، خطبه: ۸۶).

۳.۷ خودسازی باعث خوشبختی

- «مَنْ أَجْهَدَ نَفْسَهُ فِي إِصْلَاحِهَا سَعِدَ، مَنْ أَهْمَلَ نَفْسَهُ فِي لَذَاتِهَا شَقِيَ وَبَعُدَ» (آمدی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۵۲) هر کس برای اصلاح خود، خویشتن را به زحمت بیندازد، خوشبخت می‌شود. هرکس خود را در لذت‌ها رها کند، بدبخت و بی‌بهره می‌گردد.

۴.۷ توبه و استغفار سبب زیادی رزق و علم

- «قَدْ جَعَلَ اللَّهُ الْإِسْتِغْفَارَ سَبَبًا لِدُرُورِ الرِّزْقِ وَرَحْمَةً الْخَلْقِ» (نهج البلاغه، خطبه: ۱۴۳)؛ خداوند سبحان توبه را سبب فراوانی روزی و رحمت بر خلق قرار داد.

۵.۷ صدقه عامل روی آوری اقبال و ازدیاد روزی و علم

- «اسْتَنْزِلُوا الرِّزْقَ بِالصَّدَقَةِ»؛ روزی را با صدقه دادن فرود آورید (نهج البلاغه، کلمات قصار: ۱۳۲).

- «أَفْضَلُ الصَّدَقَةِ أَنْ يَتَعَلَّمَ الْمَرْءُ الْمُسْلِمُ عِلْمًا، ثُمَّ يُعَلِّمَهُ أَخَاهُ الْمُسْلِمَ» (ابن ماجه، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۲۲۸)؛ برترین صدقه آن است که شخص مسلمان علمی بیاموزد و سپس آن را به برادر مسلمان خود یاد دهد.

در تحلیل این دو حدیث باید گفت: همان‌طور که صدقه، روزی را نازل می‌کند، یاد دادن علم نیز که به بالاترین صدقه تعبیر شده، موجب زیادی و گسترش «علم» می‌گردد. به این ترتیب

در تحقق رخدادها می‌بایست نخست به اصل علیت توجه داشت و دوم این‌که علل وقوع امور می‌تواند ظاهری و باطنی یا مادی و معنوی باشد. چه‌بسا بسیاری از حوادث و رخدادهایی که گرفتار آن هستیم به سبب دستاوردهایی است که خودمان داشته‌ایم و آثار آن، گاه دیرتر از آنچه توقع داریم ظاهر می‌شود و گمان می‌کنیم که بی‌علت و شانسی و تصادفی بوده است درحالی که چنین چیزی نیست (نک: مطهری، ۱۳۹۶، صص ۸۳-۸۰)

زیرا هرچه از عدم پا به عرصه وجود گذارد ممکن الوجود بوده و هر ممکن الوجودی نیازمند علت است و قانون علیت و نیازمندی هر پدیده به علت پدیدآورنده از بدیهیات

است، بنابراین، نمی‌توانیم به چیزی با عنوان بخت و شانس و اقبال و تصادف معتقد باشیم و آن را از علل و اسباب دور بدانیم.

۸. نتیجه‌گیری

حضرت علی (ع) توصیه می‌کنند با کسانی که خوش‌روزی هستند مشارکت کنید تا بهره بیشتری عایدتان گردد یا افراد خوش‌شانس عیوبشان پوشیده می‌ماند. در همین راستا دو باور برای بخت و اقبال مطرح می‌شود.

۱. بخت و اقبالی که بدون هیچ علتی، به‌سوی بعضی از افراد سرازیر می‌شود و آنان را بهره‌مند می‌گرداند. در آیات و روایات اسلامی هیچ التفاتی به چنین شانس و اقبالی نشده است و اینکه بدون هیچ دلیلی، شخصی فراخ‌روزی یا تنگ‌روزی باشد مورد پذیرش نیست.

۲. بخت و اقبالی که بدون سبب نیست؛ اما ممکن است آن علت برای انسان پوشیده باشد یا در بستر دعا، نیت خیر، تلاش و کوشش، معلولی را پدید آورده باشد. این معنا مورد پذیرش است، موفقیت انسان در پرتو عنایت خداوند و تلاش خود انسان میسر است و علاوه بر تلاش، استعداد، شرایط اجتماعی و محیطی نقش مهمی دارند.

در این پژوهش و در شرح کلام حضرت نظرات متفاوتی توسط شارحان نهج البلاغه بیان شده است. عده‌ای سخن حضرت را حمل بر اقبال و شانس کرده، گویی رزق و بخت بدون هیچ سببی بر افرادی باریدن می‌گیرد! اما گروهی دیگر، هیچ پدیده‌ای را بدون علت ندانسته و بر این باورند که مقصود حضرت، افرادی است که پیش زمینه‌هایی برای کسب روزی برایشان فراهم بوده و با تلاش و کوشش و داشتن مهارت و... به موفقیت رسیده‌اند.

با بررسی باورها در مورد بخت و اقبال و تحلیل واژگانی، این نکته حاصل شد که در منظر امام علی (ع) بخت دنیوی و اخروی است و گاه دلایل معنوی موجب پدیدآمدن رویدادی مادی می‌شود که درک آن برای انسان ممکن نیست. پس هیچ رویدادی بدون سبب نیست، هرچند گاهی انسان تنها به دلایل ظاهری توجه دارد و علت‌های معنوی را درک نمی‌کند. این دلایل حتی می‌تواند دعای خیر، ذکر و یا تأثیر نسل گذشته در نسل آینده باشد. به این ترتیب مقصود امام علی (ع) از مشارکت با انسان خوش‌بخت، افرادی است که عالم به کار خود هستند یعنی از طریق خودسازی، تقوا، دانستن احکام، تلاش، تجربه و مهارت، انفاق و... آنچه را که لازمه یک فعالیت موفق است، به دست آورده‌اند و به خاطر

بخت و اقبال در آینه نهج البلاغه؛ ... (اکرم السادات حسینی و علی محمد میرجلیلی) ۲۲۵

همین روزگار بر وفق مرادشان است؛ پس مشارکت و همراهی با این افراد و بهره‌گیری از علم آنان بهره‌های فراوان مادی و معنوی، دنیوی و اخروی را به‌سوی فرد سرازیر می‌کند و یا افرادی که به سببی پنهانی، پرده بر عیب‌هایشان کشیده شده و آبرویشان حفظ می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. توخه
۲. مَرَدِیْسِنَا یا مزدپرستی همان دین زرتشت است (Dastur, 1996. P11).
۳. برای اطلاعات بیشتر در این زمینه و تحلیل و بررسی مصادر این روایت (نک: کلانتری، ۱۳۹۹، صص ۶۴-۴۵).
۴. مراد از اوامر ارشادی، در مقابل اوامر تکلیفی است. عمل به اوامر تکلیفی در حد وجوب یا استحباب لازم است ولی عمل به اوامر ارشادی لازم نیست.

کتاب‌نامه

- قرآن کریم.
- نهج‌البلاغه. نسخه فیض‌الاسلام، علی‌نقی. (۱۳۶۸). ترجمه و شرح فیض‌الاسلام. تهران: انتشارات فقیه.
- آمدی، ابو الفتح. (۱۴۱۰). غرر الحکم و درر الکلم. قم: دار الکتب الإسلامی.
- انواری، محمدجواد. (۱۳۷۶). دایرة المعارف بزرگ اسلامی، به کوشش موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایرة المعارف اسلامی.
- ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبه الله. (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغة (ابن ابی الحدید). قم: مکتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی (ره).
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۳). من لایحضره الفقیه. قم: مؤسسه النشر الاسلامیة.
- ابن حیون، نعمان بن محمد. (۱۳۸۳). دعائم الاسلام. بی‌جا: مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث.
- ابن عبد البر، یوسف بن عبدالله. (۱۴۲۱). جامع البیان العلم و فضله. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن ماجه، محمد بن یزید. (۱۴۱۸). سنن ابن ماجه. بیروت: دار الجیل.
- ابن مسکویه، احمد بن محمد. (۱۹۵۱م). الهوامل و الشوامل. به کوشش احمدامین. قاهره: دار الکتب.
- ابن میثم، میثم بن علی. (۱۳۷۵). شرح نهج البلاغه ابن میثم. قم: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- ابن سینا، حسین بن عبد الله. (۱۴۰۳). الإشارات و التنبیها. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ابن حنین. اسحاق بن حنین. (۱۹۶۴). الطبیعیة (ترجمه فیزیک ارسطو). به کوشش عبدالرحمان بدوی. قاهره: دارالکتب.

ابو داود، سلیمان بن اشعث. (۱۴۲۰). سنن ابی داود. بیروت: دار الحدیث.

انصاری، محمد علی. (بی تا). نهج البلاغة (ترجمه منظوم انصاری قمی). ایران: بی تا.

ایراندوست، عباس. (۱۳۴۴). خورشید هدایت. تهران: اسلامیة.

بیهقی، احمد بن حسین. (۱۴۲۳). الاعتقاد. بیروت: دار الیمامة.

_____ . (۱۴۲۴). السنن الکبری. بیروت: دار الکتب العلمیة.

پروشان، ایرج و زمردی، حمیرا. (۱۳۹۳). دانشنامه جهان اسلام، جلد ۲، مدخل بخت تهران.

حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۶۲). دیوان حافظ شیرازی. تهران: چاپ پرویز ناتل خانلری.

خطیب بغدادی، احمد بن علی. (۱۴۱۷). تاریخ بغداد. بیروت: دار الکتب العمیة.

دخیل، علی محمد علی. (بی تا). شرح نهج البلاغة (دخیل). قم: دار المرتضی.

دشتی، محمد. (۱۳۷۶). فرهنگ معارف نهج البلاغة. قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین (ع).

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۹۰). لغت نامه. تهران: مؤسسه چاپ و نشر.

دوبوکور، مونیگ. (۱۳۷۳). رمزهای زنده جهان. (جلال ستاری، مترجم). بی تا.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دارالعم.

زرین کوب، عبدالحسین. (۱۴۰۰). در قلمرو وجدان. تهران: سروش.

شرقی، علی محمد. (۱۳۶۶). قاموس نهج البلاغة. تهران: دار الکتب الاسلامیة.

شوشتری، محمد تقی. (۱۳۷۶). بهج الصباغة. تهران: امیرکبیر.

طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۶۲). مجمع البحرین. (احمد الحسینی، محقق). تهران: نشر مرتضوی.

فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹). کتاب العین. قم: دارالهجرة.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۷). شاهنامه فردوسی. مسکو: بی تا.

فیض الاسلام، علی تقی. (۱۳۶۸). ترجمه و شرح نهج البلاغة (فیض الاسلام). تهران: سازمان چاپ و انتشارات فقیه.

قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). تفسیر قرآن. قم: دار الکتاب.

کلاتری، علی اکبر. (۱۳۹۹). ارزیابی حدیث «السعيد سعيد في بطن امه و الشقى شقى في بطن امه» و بررسی پیوند آن با اندیشه جبرگرایی. اندیشه نوین دینی، (۶۱)، صص ۴۵-۶۴.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۴). الکافی. قم: دار الحدیث.

لیثی واسطی، علی بن محمد. (۱۴۱۸)، عیون الحکم و المواعظ، قم: دارالحدیث.

بخت و اقبال در آینه نهج البلاغه؛ ... (اکرم السادات حسینی و علی محمد میرجلیلی) ۲۲۷

- مطهری، مرتضی. (۱۴۰۲). انسان و سرنوشت. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۶). بیست گفتار. تهران: صدرا.
- مجلسی، محمد باقر، (۱۳۶۰)، بحار الأنوار، چاپ سوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مغنیه، محمدجواد. (بی تا). فی ظلال نهج البلاغه. بیروت: دار العلم للملایین.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۵). پیام امام امیر المؤمنین علیه السلام. قم: دار الکتب الاسلامیه.
- ملاصدرا، محمد صدرالدین. (۱۳۸۳). الأسفار الاربعه. تهران: انتشارات حکمت اسلامی.
- ناصر خسرو، ابومعین. (۱۳۶۸). دیوان ناصر خسرو. تهران: چاپ مینوی و محقق.
- نظامی گنجوی. (۱۳۸۲). کلیات نظامی گنجوی، تهران: انتشارات علم.
- مؤید، یحیی بن حمزه. (۱۴۲۴). الدیباچ الوضی. یمن: مؤسسه الإمام زید بن علی الثقافیة.
- موسوی، عباس علی. (بی تا). شرح نهج البلاغه (موسوی). قم: دار الرسول الاکرم (ص).
- نواب لاهیجی، محمدباقر بن محمود. (بی تا). شرح نهج البلاغه (نواب لاهیجی). تهران: اخوان کتابچی.
- هاشمی خویی، حبیب الله بن محمد. (۱۴۰۰). منهاج البراعة (خویی). تهران: مکتبه الاسلامیه.